
ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО ТА ЛАНДШАФТНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

УДК 630*15:639.12 (477.42)

DOI <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2024.eco.1-52.2.11>

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОПУЛЯЦІЇ БОБРА ЄВРОПЕЙСЬКОГО (*CASTOR FIBER L.*) НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Кратюк О.Л.

Поліський національний університет
бульвар Старий, 7, 10008, м. Житомир
deneshi_ks@ukr.net

Бобер європейський упродовж усієї історії відігравав помітну роль у соціально-економічному житті держави. Надмірна експлуатація упродовж тривалого періоду призвела до скорочення ареалу поширення виду до декількох ізольованих локацій, а показники чисельності не перевищували 100 особин. Одним з ключовим регіонів відновлення виду виступила північна частина Житомирської області (верхня і середня течія р. Уборти, р. Уж, верхня течія р. Случ, басейн р. Тетерів). За рахунок природного розселення та успішної реінтродукції (1950 рік – 21 особина; 1964 рік – 31 особина) до початку 1970-х рр. на території регіону налічувалося близько двох тисяч особин виду. Ними були заселені водно-болотні угіддя 13 з 16 адміністративних районів області, окрім південних лісостепових районів. У наступні роки загальна чисельність бобрів тільки зростала і вже у 1991 році, становила 2776 особин, що дорівнює 36,7% від загальноукраїнської популяції. За майже пів століття розселення бобра охопило і південні лісостепові райони області. Наразі із 7582 особин в межах лісостепової частини Житомирської області обліковано 630 бобрів, а це 8,3%. За період 2004-2022 рр. чисельність бобра європейського в області не зазнала суттєвих змін, коливаючись у межах 6–9 тис. особин. Спостерігається поступове зменшення чисельності бобра європейського на території державного лісового фонду з одночасним зростанням кількості тварин у межах приватних мисливських господарств. Такі тренди зміни чисельності зумовлені не комплексом природних чинників, а є наслідком перерозподілу площі мисливських угідь між користувачами, кількість яких наразі становить 97 (Філії ДП «Ліси України» (12 підприємств), УТМР (9 організацій), приватних структур (76 суб'єктів, переважно ТОВ та ГО)). Досягнувши свого піку у 2010 році (9296 особин) чисельність популяції вийшла на плато з поступовою тенденцією до скорочення виду. Сучасний стан та чисельність виду на території Житомирської області потребує комплексних науково обґрунтованих заходів з управління, що сприятимуть мінімізації наслідків середовищотвірної діяльності бобра, особливо, в умовах лісових біогеоценозів регіону. *Ключові слова:* бобер європейський, чисельність, динаміка популяції, поширення, Житомирська область, *Castor fiber*.

Spatial and temporal organization of the European beaver (*Castor fiber L.*) populations on the territory of Zhytomyr region.
Kraťuk O.

Throughout history, the European beaver has played a significant role in the socio-economic life of the state. However, overexploitation over a long period of time led to a reduction in the species' range to a few isolated locations, and the number of individuals did not exceed 100. The northern part of Zhytomyr region (upper and middle reaches of the Uborți River, the Uzh River, the upper reaches of the Sluch River, and the Teteriv River basin) was one of the key regions for the species' recovery. Due to natural dispersal and successful reintroduction (1950 – 21 individuals; 1964 – 31 individuals), by the early 1970s, there were about two thousand individuals of the species in the region. They inhabited the wetlands of 13 of the 16 administrative districts of the region, except for the southern forest-steppe regions. In the following years, the total number of beavers only increased and in 1991, it amounted to 2776 individuals, which is 36.7% of the total Ukrainian population. For nearly 50 years, beavers have been expanding into the southern forest-steppe regions of the area. Currently, 630 out of 7,582 beavers have been recorded in the forest-steppe area of the Zhytomyr region, which represents 8.3% of the population. From 2004 to 2022, the number of European beavers in the region remained relatively stable, ranging from 6,000 to 9,000 individuals. The number of European beavers in state forest areas is gradually decreasing, while the number of animals in private hunting grounds is increasing. The changes in population size are not caused by natural factors, but rather by the redistribution of hunting grounds among the 97 current users, including branches of the State Enterprise "Forests of Ukraine" (12 enterprises), USHF (9 organizations), and private entities (76 entities, mainly LLCs and POs). The population size peaked in 2010 at 9296 individuals and has since plateaued with a gradual decline. Comprehensive, scientifically-based management measures are required to minimize the effects of beaver habitat-forming activities, particularly in the forest biogeocenoses of the Zhytomyr region. The current status and number of species in the region must be taken into account. *Key words:* European beaver, number, population dynamics, distribution, Zhytomyr region, *Castor fiber*.

Постановка проблеми. Освоєння території України триває уже більше двох тисячоліть. Століття за століттям ці процеси поступово пришвидшувалися. Упродовж останніх двох століть корінні природні ландшафти кардинально змінилися, що в значній мірі вплинуло на видовий склад популяцій мисливських тварин, їх структуру та поширення на території України [1]. Антропогенного тиску, головним чином, зазнали усі мисливські види. Частина з них вимерли (тарпан, тур), не витримавши пресу

полювання та впливу інших чинників, а частина, знаходячись на межі зникнення, попри інтенсивну експлуатацію та скорочення природних місць оселення, змогла встояти та відродити свою популяцію. До таких видів можна віднести бобра європейського (*Castor fiber* L.).

Актуальність досліджень. Бобер європейський – аборигенний вид фауни України, який упродовж усієї історії відіграв помітну роль у соціально-економічному житті держави. Як традиційний та дуже цінний об'єкт полювання та промислу він постійно згадувався у численних нормативно-правових актах – від «Руської правди» (розділ «О бобре») до дарчих грамот, які засвідчують поземельну власність князів, магнатів, монастирів і церков [1]. Інтенсивний промисел упродовж століть призвів до того, що на початку ХХ століття ареал поширення та чисельність популяції бобра значно скоротилися, а потрясіння Першої світової війни, періоду Національно-визвольних змагань, колективізації, Голодомору, незважаючи на заборону полювання, призвели практично до повної її знищення. Напередодні Другої світової війни бобер залишився у декількох локалітетах Житомирської, Київської та Чернігівської областей, де їх загальна чисельність, за різними оцінками, становила від кількох десятків [2] до 100 [3] або ж – 120–150 [4] особин. Практично зникнувши з території України у тридцятих–сорокових роках ХХ століття популяція бобра європейського змогла відновити свій ареал поширення та стабілізувати чисельність [3, 5–7].

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Напрямок досліджень пов'язаний безпосередньо із проблемою експлуатації ресурсів популяції бобра європейського на території нашої держави. Інформація про динаміку її просторово-часової організації надзвичайно важлива для ефективного управління популяцією та дозволить зробити суттєвий внесок у розуміння популяційних механізмів регуляції чисельності. Дослідження проводили на базі Поліського національного університету у рамках науково-дослідної роботи кафедри лісівництва, лісових культур та таксації лісу «Мисливствознавство, захист лісу та вирощування стійких насаджень в умовах Житомирщини з використанням засобів механізації лісгосподарських робіт» (державний реєстраційний номер: 0115U006735).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий інтерес до різних аспектів функціонування популяції бобра європейського не згасає уже більше століття. Упродовж цього часу можна виділити три періоди особливого пошуків наукових досліджень виду, а саме: 20–30-ті та 60–70-ті роки ХХ століття, а також 2000–2020 роки. Віддзеркаленням кожного з відтинків часу є як специфічні так і традиційні напрямки досліджень. Їх пріоритетність визначалася та поступово трансформувалася відповідно до вимог

та потреб часу. Тематична направленість наукових пошуків різноманітна: від інвентаризації бобрових поселень та закономірностей динаміки чисельності до особливостей раціону, від питань реінтродукції та розселення до проблем ефективного управління ресурсами популяції [7–12]. Особливо цінними є регіональні дослідження функціонування популяції бобра європейського у Придніпров'ї [13–16], регіоні Карпат [5, 17–20], Поліссі [21–24]. Житомирська область, як одна з кошиків відродження популяції бобра європейського, завжди привертала увагу науковців [1, 25–27]. Найбільш охопленою науковими дослідженнями виявилася її північно-західна частина (північ Звягельського та захід Коростенського районів) [7, 28], а також біогеоценози у межах Поліського природного заповідника [29–30]. Стосовно решти території області, то вивчення популяції виду носило тут здебільшого спорадичний характер [31–32].

Загалом проведені дослідження значно розірвані у часі та просторі, що не дає можливості моделювання цілісної картини стану популяції у регіоні. Крім того, акцентованого аналізу динаміки чисельності бобра європейського на території Житомирської області наразі не здійснено.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Особливості відновлення популяції бобра європейського на території України є показовими, оскільки від раніш широкого ареалу виду, який охоплював практично усю країну залишилися лише окремі поселення у межах Полісся. Проте, від середини ХХ століття, завдяки високій екологічній пластичності виду, природоохоронним та реакліматизаційним заходам вдалося до кінця сімдесятих років минулого століття у значній мірі відновити популяцію бобра (3695 особин у 1976 році) [8]. А згодом чисельність виду почала стрімко зростати і, згідно даних Державної служби статистики України [33], чисельність бобра європейського упродовж 2000–2020 рр. зросла більш ніж утричі з 15,0 тис. особин до 49,0 тис. Одним з ключовим регіонів відновлення виду виступила північна частина Житомирської області, де своєрідними рефугіємами для бобра стали верхня і середня течія р. Уборті, р. Уж (з притоками Желонь, Жерев, Норин), верхня течія р. Случ, басейн р. Тетерів (з притоками Ірша, Візня, Гуйва, Лісова, Кам'янка, Міка, Різня) [27, 34].

Таким чином, сучасна чисельність виду і, зокрема, в межах Житомирської області, вимагає ефективного управління ресурсами бобра європейського, оскільки його потенціал залишається значно недооціненим [35, 36]. Ключовою для цього є інформацією про динаміку чисельності виду у розрізі різних природно-територіальних одиниць та суб'єктів господарювання.

Новизна. Вперше для території Житомирської області проведена узагальнена оцінка сучасного стану та особливостей динаміки розвитку чисельності

локальної популяції бобра європейського користувачів мисливських угідь.

Метою роботи є аналіз просторово-часової організації популяції бобра європейського від початку ХХ століття до сьогодні на території Житомирської області загалом та окремих користувачів мисливських угідь зокрема.

Методологічне або загальнонаукове значення. Популяція бобра європейського у досить короткий історичний проміжок часу пройшла шлях від практично повного зникнення до впевненого освоєння антропогенних біогеоценозів, пристосовуючись до різних видів господарської діяльності людини. Результати наших досліджень дозволяють оцінити біологічний та ресурсний потенціал популяції бобра європейського на території Житомирської області. Це може стати у нагоді для розробки практичних рекомендацій щодо ранньої діагностики наслідків середовищотвірної діяльності тварин з метою мінімізації завданої ними шкоди лісовому і сільському господарству. Дослідження бобра річкового може бути рекомендовано як один з методів багаторічного моніторингу стану лісових екосистем Житомирської області.

Викладення основного матеріалу. *Об'єкт дослідження* – процес зміни чисельності бобра європейського на території Житомирської області. *Предмет дослідження* – закономірності просторово-часової динаміки популяції бобра європейського на території Житомирської області упродовж останніх ста років.

Аналіз особливостей поширення та динаміки чисельності бобра європейського здійснено з використанням проектів організації і розвитку мисливського господарства користувачів мисливських угідь Житомирської області, матеріалів Державної служби статистики України та Державного агентства лісових ресурсів України (2-тп «Мисливство»), а також на основі літературних джерел.

Літописні джерела вказують на існування бобрових гонів у межах сучасної Житомирської області неподалік м. Олевська у 1230 році ще на початку ХІІІ століття. Крім цього їх було описано біля м. Любара (1452 рік), на околицях м. Бердичева (1505 рік) та вздовж річки Тетерів (1682 рік) [1]. Скоротившись до декількох десятків особин у 30-тих роках ХХ століття чисельність популяції бобра залишалася на такому рівні до кінця сорокових років. Бобер європейський тоді зустрічався у 7 адміністративних районах Житомирської області [3]. Помітне розширення ареалу на початку 50-тих років почалося завдяки збільшенню місцевих популяцій, природній міграції з долини р. Прип'ять та процесам реінтродукції.

У відповідності з Постановою Ради Міністрів УРСР від 13.11.1950 року №3507 «Про заходи, щодо розвитку мисливського господарства в Українській РСР» на території Коростенського району було створено спеціальний бобровий заказник «Уборть» республіканського значення, який у 1953 році

було розширено та перейменовано на «Ушомир» (з 1959 року – мисливське господарство) [37]. Вже у рік створення заказника сюди було завезено 21 бобра та випущено на території господарства у межах Ушомирського лісництва. Друга партія бобрів відловлених у Дніпровській колонії чисельністю 31 особина була випущена у долині рр. Тетерів та Лісова у 1964 році. До 1966 року загальна чисельність бобрів на території Житомирської області становила близько 1200 особин [26, 34]. Ці заходи сприяли значному росту популяції. За рахунок успішної реінтродукції, вже на початку 1970-х рр. на території регіону налічувалося близько двох тисяч особин виду, ними були заселені водно-болотні угіддя 13 з 16 адміністративних районів області. Незаселеними залишилися тільки водойми у південних районах лісостепової частини Житомирської області [27].

Збільшення чисельності виду та розширення його ареалу призвели до заподіяння значної шкоди лісовому та сільському господарству [7, 23], що потребувало формуванню стратегії використання ресурсів популяції бобра, розробка якої, у свою чергу, неможлива без якісного обліку. Можливістю на постійній основі проводити такий моніторинг популяції бобра річкового із залученням фахівців та охопленням всієї території регіону стало запровадження регулярних обліків чисельності мисливських тварин, яке було започатковано на території України з 1961 року.

Упродовж 1960-70 рр. продовжувалося становлення популяції бобра, а чисельність поступово почала зростати і на початку 1980-х років перетнула позначку у 1000 особин. У наступні роки загальна чисельність бобрів тільки зростала і вже через десять років, у 1991 році, становила 2776 особин, що дорівнює 36,7% загальноукраїнської чисельності популяції (7559 особин) (табл. 1).

Ріст популяції відбувався поступово, без видимих стрибків та провалів, що говорить про природний характер динаміки чисельності.

У 2010 році чисельність популяції досягнула свого піку у 9296 особин. За відсутності експлуатації, щільність популяції в окремих районах швидко досягнула своєї оптимальної позначки, що унеможливило подальше природне розселення виду. Перенаселення природних стацій є однією з причин поступового скорочення їхньої чисельності, що на початку 2023 року вже становила 7530 особин.

Територіально боброві поселення поширені практично по всій території Житомирської області. Використавши дані Маціборука П.В. [27], ми встановили чисельний розподіл популяції бобра європейського станом на 2016 рік у межах регіону у розрізі адміністративних одиниць (табл. 2).

За майже пів століття розселення бобра охопило і південні лісостепові райони області. Наразі із 7582 особин в межах лісостепової частини Житомирської області обліковано 630 бобрів, а це 8,3%. Таким чином, із 23 адміністративних районів

Таблиця 1
Динаміка чисельності популяції бобра європейського на території Житомирської області

Рік	Чисельність, ос	Джерело	Рік	Чисельність, ос	Джерело
1980	1051	Довідник ... [38]	2001	4569	Маціборук, Возняк, 2009 [8]
1981	1277		2002	5297	
1982	1451		2003	5317	
1983	1547		2004	5491	
1984	1640		2005	6064	
1985	1690		2006	6449	
1986	1611		2007	7050	
1987	1583		2008	7668	
1988	1865		2009	7310	
1989	2390		2010	9296	
1990	2440		2011	8560	
1991	2776		2012	8004	
1992	2562		2013	8540	
1993	2786	2014	8594		
1994	2802	2015	8536		
1995	2704	2016	8053		
1996	3436	2017	7582		
1997	3302	2018	7647		
1998	3644	2019	7987		
1999	4449	2020	7656		
2000	4758	2021	7572		
		2022	7530		

Таблиця 2
Чисельність популяції бобра європейського на території адміністративних одиниць Житомирської області у 2016 році (за Маціборуком П.В. [27] зі змінами)

№ з/п	Адміністративний район	Чисельність, особин
<i>Поліська зона</i>		
1	Баранівський	271
2	Ємільчинський	822
3	Житомирський	1875
4	Коростенський	319
5	Коростишівський	223
6	Лугинський	38
7	Малинський	284
8	Народицький	659
9	Новоград-Волинський	598
10	Овруцький	550
11	Олевський	845
12	Пулинський	199
13	Радомишльський	87
14	Романівський	166
15	Хорошівський	-
16	Черняхівський	16
	Всього по Поліській зоні	6952
<i>Лісостепова зона</i>		
17	Андрушівський	81
18	Бердичівський	305
19	Брусилівський	33
20	Любарський	-
21	Попільнянський	90
22	Ружинський	35
23	Чуднівський	86
	Всього по Лісостеповій зоні	630
	Разом	7582

лише на території двох відсутні поселення бобра, а саме: Хорошівського та Любарського. Стосовно території Любарського району, то це цілком ймовірно. Однак відсутність відомостей про поширення тварин на території Хорошівського району викликає певні сумніви, адже це фактично біла пляма без видимих на то причин в центральній частині Житомирської області. Що стосується чисельності виду за адміністративними районами, то видається дещо завищеною чисельність популяції у 1875 особин на території Житомирського району. Загалом, після проведення адміністративної реформи, коли в межах області виділено чотири райони, а також в зв'язку з тенденцією до перерозподілу площі мисливських угідь між суб'єктами господарювання, подальший моніторинг популяції виду у розрізі адміністративних районів став нераціональним. За останні 20 років кількість користувачів мисливських угідь на території області зростає з 46 у 2004 році до 97 у 2023 році, головним чином за рахунок створення мисливських господарств різних форм власності. У 2004 році було лише чотири приватних мисливських господарства, а наразі їх 76 при загальній площі наданих у користування мисливських угідь 2135,09 тис. га. Збільшення кількості користувачів мисливських угідь веде до ускладнення облікових робіт та загалом утруднює моніторинг популяції бобра європейського. Станом на 2023 рік основними користувачами мисливських угідь є Філії ДП «Ліси України» (12 суб'єктів), УТМР (9 організацій) та інші Користувачі (76 суб'єктів переважно ТОВ та ГО). У розрізі цих трьох груп суб'єктів господарювання зміна чисельності бобра європейського у період 2004–2022 рр. має характерні особливості. Спостерігається поступове зменшення чисельності бобра європейського на території державного лісового фонду з одночасним зростанням кількості тварин у межах приватних мисливських господарств (рис. 1). У 2004 році у межах мисливських угідь державних лісгосподарських підприємств облікували 3324 особини. За період спостережень чисельність популяції скоротилася до 1912 особин. Натомість спостерігається значний ріст чисельності тварин на території приватних мисливських господарств. За останні роки вона зростає з 349 до 3142 особин, тобто майже у десять разів. За останні 20 років чисельність бобра європейського в області не зазнала суттєвих змін, коливаючись у межах 6–9 тис. особин. Отже такі тренди зміни чисельності залежать не від комплексу природних чинників, а є наслідком перерозподілу площі мисливських угідь між користувачами.

Спостерігається чітка закономірність між частотою популяції бобра європейського та площею мисливських угідь. Так відсоток площі мисливських угідь державних лісгосподарських підприємств від загальної площі наданих у користування мисливських угідь з роками поступово зменшувався – 63,7% (2004 рік), 45,9% (2010), 34,8% (2015), 25,4%

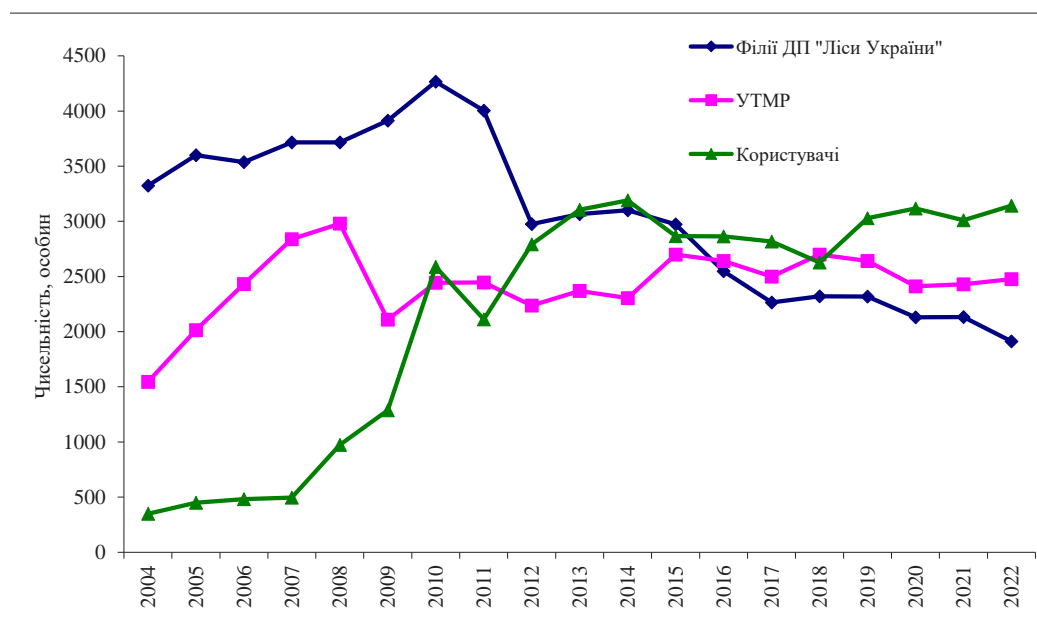

Рис. 1. Динаміка чисельності бобра європейського на території основних користувачів мисливських угідь Житомирської області

(2022), разом із часткою популяції – 29,3% (2004 рік), 26,7% (2010), 18,7% (2015), 14,8% (2022). Одночасно відбувається зростання частки мисливських угідь приватних структур з 6,7% у 2004 році до 41,7% у 2022 році, відповідно зростає і частка популяції з 5,1% у 2004 році до 34,6% у 2022 році. Упродовж зазначеного періоду районні та обласна структури УТМР не зазнали значної зміни площі мисливських угідь, а одже і частка популяції бобра залишалася на рівні близько 50,0% від загальної чисельності виду у регіоні (рис. 2).

Головні висновки. Таким чином, після тривалої стагнації популяції бобра європейського у першій половині ХХ століття, за рахунок сприятливих природних чинників та процесів штучного розселення до початку 1980-років вдалося відновити популяцію виду на території Житомирської області. Подальше стрімке зростання чисельності характеризувалося насиченням водойм та водно-болотних угідь тваринами, що супроводжувалося негативними наслідками перш за все для лісового господарства. Досягнувши свого піку у 2010 році (9296 особин) чисельність популяції вийшла на плато з поступовою тенденцією до скорочення виду. Саме перенаселення природних стадій існування виду є однією з причин поступового скорочення їхньої чисельності. Динаміка чисельності бобра європейського на території Житомирської області є яскравим відображенням тісної взаємодії природних процесів та антропогенної діяльності людини.

Таким чином, сучасний стан та чисельність популяції бобра європейського на території Житомирської області потребує комплексних науково обґрунтованих заходів з управління популяції,

Рис. 2. Частка чисельності бобра європейського (А) та площі мисливських угідь (Б) основних користувачів мисливських угідь Житомирської області

які сприятимуть мінімізації наслідків середовищевірної діяльності виду, особливо, в умовах лісових біогеоценозів регіону.

Перспективи використання результатів дослідження. Отримані висновки та узагальнення щодо особливостей динаміки чисельності бобра європейського на території Житомирської області можуть стати у нагоді під час формування стратегії моніто-

рингу основних параметрів функціонування лісових екосистем в умовах тиску популяції бобра європейського. При цьому визначальним може стати лісо-типологічний підхід до вивчення структури стацій поширення виду, що сприятиме ранній діагностиці стадій зоогенної дигресії лісових біогеоценозів та одночасної розробки заходів спрямованих на підтримання природної кормової бази тварин.

Література

1. Сокур І.Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. Київ: АН УРСР, 1961. 86 с.
2. Мигулін О.О. Звірі УРСР. Київ: АН УРСР, 1938. 426 с.
3. Панов Г.М. Динаміка ареалів та чисельності напівводних хутрових звірів в Україні у другій половині ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*. 2002. Вип. 30. С. 119–132.
4. Сокур І.Т. Ссавці фауни України і їх господарське значення. Київ: Радянська школа, 1960. 212 с.
5. Башта А.-Т., Потіш Л.А. Експансія бобра європейського *Castor fiber* в регіоні Українських Карпат. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія*. 2012. Вип. 23. С. 144–153.
6. Свтушевський М.Н. Мисливські тварини України на волі та в вольєрах: монографія. Черкаси: Вертикаль, 2012. 376 с.
7. Маціборук П.В. Вплив популяції бобра європейського (*Castor fiber* L.) на лісові екосистеми Українського Полісся : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук: спец. 03.00.16 - екологія. Київ, 2013. 25 с.
8. Маціборук П.В., Возняк Р.Р. Історичні аспекти розповсюдження та екологічні особливості популяції бобра європейського (*Castor fiber* L.) в Україні. *Наукові доповіді НУБіП України*. 2009. Вип. 32(3). 23–32.
9. Маціборук П.В. Особливості використання популяції бобра європейського в Україні в контексті збалансованого природо-користування. *Агроекологічний журнал*. 2010. С. 160–163.
10. Омельковець Я.А., Степанюк Я.В., Посильчук І.М. Еколого-етологічні особливості бобра річкового (*Castor fiber*) у гідрологічному заказнику «Гнила Липа» Горохівського району Волинської області. *Природа Західного Полісся та прилеглих територій*. 2018, 15. С. 171–177.
11. Омельковець Я.А.; Скакун, О.С. Поширення, екологія та поведінка бобра річкового (*Castor fiber* L.) в околицях сіл Губин та Тумин Локачинського району Волинської області. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Біологічні науки*. № 1 (389) 2020. С. 45–50.
12. Панов Г.М. Деякі питання господарського використання бобрів на Україні. *Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів* : матеріали конф. Київ, 1970. С. 198–199.
13. Антоненко Н.В., Водяний В.С. Бобри Дніпровсько-Орільського заповідника та його околиць. *Екологія і раціональне природо-користування*. 2006. С. 189–197.
14. Antonets N.V. The populations of beaver (*Castor fiber* L.) in Dnepropetrovsk region (Ukraine). *5-th International Beaver Symposium* (Dubianguai, 2009). Kaunas. 2009. P. 18.
15. Selyunina Z., Plyusch S. Eurasian Beaver (*Castor fiber*; Mammalia) in the Black Sea Biosphere Reserve. *Proceedings of the National Museum of Natural History*. 2014. Vol. 12. P. 106–108.
16. Фесик О.В. Поширення та умови існування бобра в басейні р. Сула. *Науковий вісник Національного аграрного університету*. 2001. Вип. 39. С. 171–179.
17. Бучко В.В. Бобер у Галицькому національному природному парку. *Заповідна справа в Україні*. 2010. Вип. 16(2). С. 70–72.
18. Вікарчак О. Нові дані про експансію бобра європейського (*Castor fiber*) на лівобережжі Середнього Дністра. *Novitates Theriologicae*. 2020. Pars 11. P. 140–144.
19. Хоєцький П.Б., Шелепило А.В. Стан популяції бобра у мисливських угіддях Львівської області. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2003. Вип. 13.3. С. 116–119.
20. Koval N. The Beaver's (*Castor fiber* L.) appearance in the Uzhanskiy national park and perspectives of emergence of its mountain populations in Zakarpattia. *Proceedings of the Theriological School*. 2005. Vol. 13. P. 61–67.
21. Маціборук П.В. Середовищеутворювальна діяльність бобра європейського в умовах Чорнобильської зони відчуження. *Агроекологічний журнал*. 2011. № 1. С. 90–93.
22. Маціборук П.В. Вплив популяції бобра європейського на лісоосушувальні гідромеліоративні системи Українського Полісся. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.8. С. 102–110.
23. Маціборук П. Вплив життєдіяльності бобра європейського (*Castor fiber* L.) на стан прибережних фітоценозів Українського Полісся. *Техніка і технології АПК*. 2013. № 6. С. 37–39.
24. Омельковець Я., Жураковський С. Угруповання бобра річкового (*Castor fiber* Linnaeus, 1758) в околицях міста Камінь-Каширський Волинської області. *Нотатки сучасної біології*. 2022. 2(4). С. 71–76.
25. Возняк Р.Р., Маціборук П.В. Оцінка стану популяції бобра європейського в Житомирській області. *Агроекологічний журнал*. 2008. № 3. С. 22–25.
26. Кратюка О.Л., Герасимчук В.А. Бобер європейський на території Житомирської області. *Лісівництво, деревообробка та озеленення: стан, досягнення і перспективи*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (ДБТУ, 24-25 жовтня 2023 р.). Харків, 2023. С. 51–52.
27. Маціборук П.В. Бобер європейський (*Castor fiber* L.) в Житомирській області України. *Ссавці на мапі України*. Матеріали Першої Української конференції з картування ссавців (м. Київ 28–29 березня 2019 р.) Київ, 2019. С. 94–97.

28. Жила С.М., Гузій А.І. Вовк (*Canis lupus*) і бобр (*Castor fiber*) на території півночі Житомирського Полісся як складові системи «хижак–жертва». *Вісник ДАУ*. 2005. № 1 (14). С. 232–240.
29. Бумар В.Г. До характеристики поширення та умов існування бобра на території та в охоронній зоні Поліського природного заповідника. *Потенціал і проблеми мисливського господарства України* : зб. матеріалів I Всеукр. мисливськогосподарської наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Львів, 6–9 вересня 2006 р.). Львів : СПОЛОМ, 2006. С. 30–39.
30. Левченко В.Б., Шульга І.В. Чисельність бобра річкового в умовах Поліського біосферного заповідника. *Збалансоване природокористування*. 2016. № 4. С. 75–79.
31. Бондар М.М. Бобр річковий (*Castor fiber* Linnaeus, 1758) у мисливських угіддях Житомирщини. *Ліс, наука, молодь* : матер. III Науково-практичної конференції студентів, магістрів, аспірантів і молодих вчених (м. Житомир, 26 листопада 2015 р.). Житомир, 2015. С. 44–45.
32. Бондар М.М. Особливості структури поселення бобра річкового (*Castor fiber* Linnaeus, 1758) в умовах сільськогосподарських ландшафтів південної частини Житомирського Полісся. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2016. Вип. 26.5. С. 27–35.
33. Статистичний щорічник України за 2021 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2022. 446 с.
34. Шеляг О.П. Особливості поширення бобра європейського (*Castor fiber* L.) в Україні. *Аспекти сталого розвитку лісового, сільського, водного та енергетичного господарств зони Полісся України* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (08 квітня 2021 р., м. Житомир). Житомир : ЖАТК, 2021. С. 139–140.
35. Вовченко В.Ю. Рациональне використання та охорона вторинних ресурсів лісу – мисливських хутрових звірів України. *Лісівництво України в контексті світових тенденцій розвитку лісового господарства* : матеріали міжнар. наукт.-практ. конф., присвяченої 150-річчю витоків кафедри лісівництва НЛТУ України (м. Львів, 20–23 вересня 2006 р.). Львів, 2006. С. 288–291.
36. Вовченко В., Карташова Я., Перхалюк О. Динаміка чисельності та екологічні основи управління популяціями бобра річкового (*Castor fiber* L.) на території Поліської лісомисливської зони України. *Фауна України на межі ХХ–ХХІ ст. Стан і біорізноманіття екосистем природоохоронних територій, присвяченої 220 річниці від дня народження О. Завадського* : зб. матер. Міжнародної зоологічної конференції. (м. Львів–смт. Шацьк, 12–15 вересня 2019 р.). Львів : СПОЛОМ, 2019. С. 41–43.
37. Проект організації мисливського господарства ТОВ «Спеціалізоване мисливське господарство Ушомир» Житомирської області. Пояснювальна записка. Ірпінь, 2007. 384 с.
38. Довідник природних ресурсів Житомирщини / Укладач О.Я. Поліщук. Житомир: Редакційно-видавниче державне підприємство «Льонок», 1993. 142 с.
39. Еколого-економічні проблеми довкілля Житомирщини : [кол. монографія] / [Карпов В. І., Сіренький С. П., Данилко В. К. та ін.] ; під ред. П. П. Михайленка. Житомир, 2001. 320 с.